

Németh László

Magam helyett

A mű utolsó fejezete

Németh László Magam helyett című önéletrajza, amely összegyűjtve a Németh László Munkái sorozat (Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó 1977) Homályból homályba című köteteiben található meg, a Galilei-dráma 1956. október 20-i bemutatójával fejeződik be. Erre utal a jelen folytatás első mondata is, „Ilyen volt az én írói pályám legnagyobb diadala.” Az életrajzból később már csak az itt található részt írta meg, a kéziratban található egyik megjegyzés alapján valószínűleg 1959-ben. A kézirat végén a „Vége a nyolcadik könyvnek.” mondat azt jelzi, hogy ezt a szerző az életrajz egy nagyobb része (nyolcadik fejezet) befejezésének szánta, később azonban nem folytatta az önéletrajzát. Talán az itt leírtak után úgy érezte, hogy a további történéseket nem tudja kellő távlatból áttekinteni. De a 60-as évektől egészségi állapota is annyira megromlott, hogy valószínűleg más, fontosabbnak tartott írásokra tartalékolta energiáját.

A szerző a kéziratot a megírása után soha nem javította, valószínűleg nem is olvasta el újból. Ez a rész 1977-ben, a Homályból homályba életrajzi kötetben sem jelenhetett meg. A hátrahagyott kéziratföredékek rendezése során úgy gondoltam, hogy fontos ma, több mint 50 év után megismerni, hogyan gondolkodott a huszadik század magyar történelmének egyik legfontosabb eseményéről a hazája sorsáért felelősséget érző, ugyanakkor honfitársait illúziómentesen, néha humorral szemlélő író.

A kézzel írott szöveg töredékes, a papír minősége és a sok javítás miatt nagyon nehezen olvasható. Helyenként, ahol nem tudtam kiolvasni, mivel a szerző fogalmazás közben többszörösen is javította önmagát, zárójelben levő pontokat (. . .) tettem.

Németh Judit

Ilyen volt az én írói pályám legnagyobb diadala. Másnap leutaztam Szigligetre az „alkotóházba”. Amikor utolszor eljöttem onnét, megfogadtam, hogy nem megyek többé ilyen helyre. Most mégis ráfanyalodtam: otthon nem lett volna nyugtom, Sajkodon pedig nem volt már barátságos (a cserépkályhát is most ajánltam meg a pénzből kifogyott fiataloknak); odalenn, úgy mondták, alig van lakó; nekiláthatok – végre – a szerződések jóvóltából most már váltó adóssággá vált tartozásaim törlesztéseinek.

Úgy gondoltam: először az Irodalmi Újság heti cikkét írom meg, legalább egy hónapra előre; – aztán a Magyar Műhely anyagát dobom le – a műfaji kérdések anyagát egy-két cikkel kiegészítve – s még itt nekikezdek a lekötött regények valamelyikének. Az alkotóházzal most nem is volt baj – csak néhány sportújság-író tanyázott benn, akik kitudja honnan vetődtek erre – s ide-oda száguldoztak az autójukon; aztán az Alap igazgatóhelyettese s egy debreceni költő, akivel én utolszor mint nagyváradi segédlelkésszel akadtam össze Fráter Erzsí sírja körül; azóta tanár lett s egyszerű, de meglepően tiszta verseket írt; – rajtuk kívül még a nyomdászból lett író – de az félig-meddig a személyezethez tartozott, az Alapnak volt hivatalnok. Annál kevésbé tetszett a falu; ahogy a postára bementem, feltűnt, hogy milyen nehéz az embereket köszönésre bírni. Falun megvan ennek a rítusa: az ember a szembejövő szemébe néz, az látja rajta a köszönési készséget s maga is elindítja a mutató ujját a kalapszéle felé, úgyhogy egyszerre mondják: jónapot . Most azonban ez sehogy sem akart sikerülni; a szembenézésből barátságatlan farkasszem lett – s csak ha az ember ennek ellenére megemelte a kalapját, akkor tudott egy rosszkedvű, félig elszégyellt, félig elharapott jónapotot kicsikarni. Sétámon egy utcába kerültem, amelyben feltűnően sok harapós kutya volt – s amikor már négy-ötöt fölzaklattam, akkor derült ki, hogy az utca zsákutca , tehát vissza is kell jönnöm a kutyákon át. A házakból emberek, asszonyok nézték a harcomat – de csak egy bágyadt „Gyöngyöst” hallottam, ami nem volt segítség. Első ízben is hallottam erről: a szigligetiek nem nagyon szeretik az alkotóházat, amelynek a pompás ételszaga, a gyomrot torkig-töltő fogásai az ott szolgáló lányaikon át a beszolgáltatók üres fazekai mellé is leértek. Azt mondták, régen egy grófjuk volt, most háromszáz – s olyat is hallottam, hogy hivalkodó az alkotóház neve. Most azonban valami új elem is vegyült ebbe a lappangó ellenszenvbe, mintha a szegény község, melynek pincéiben most forrt a must, titkos csápokon át a dac, a fejlődetés, a megtorlás lehetőségét szimatolná.

Kedd reggelre megírtam, s postára adtam az első cikkemet: mégsem a „Test szentségével” köszöntöttem be, bemutatkozósnak valami általánosabbat írtam. „Az igazság erejét” mutattam be – irodalmunk s tudatunk újraéledésében. Én azt hittem, kellő eszközökkel Arany Jánost is ki lehetne irtani a nemzet tudatából, s lám, a nemzet – hiába csináltak álirodalmat, sőt álirodalom történetet neki – tanulmányok nélkül sem feledte el, akiktől kapott valamit. Kedd délután már új cikkbe kezdtem: ez még mindig nem a test szentségéről, hanem az írói szabadságról szólt – de nem úgy, ahogy a tegnapi elnyomói emlegették. A régi vásárhelyi folyóiratoktól indultam el: amikor az Égető Eszterhez átböngészttem

őket, elolvastam egy csomó ilyen „szabad” vezércikket is. Micsoda kongó, iskolázatlan nagyszájúság. Az uszító felelőtlensége, műveletlensége szinte megszereteti még a Burgot is, amely ellen dörögnek. Ha egyszer még lesz sajtószabadság Magyarországon, tökéltém el akkor, – én azért fogok küzdeni, hogy komolyan és óvatosan bánjunk ezzel a szabadsággal. Most itt van ez a pillanat... Az első cikk elment, de semmilyen jele sem volt, hogy a szerkesztőség megkapta volna. Ezt már nem adhattam föl, de többen is olvasták – s egy íróársunknál, úgy hiszem, meg is kell lennie. Vajon közölte volna-e az Irodalmi Újság?

Szerdára, végre, a Test szentségére került a sor. De mielőtt a vázlatból cikk lett volna, postára kellett adnom egy paksaméta korrekturát: a Történeti drámák egyik darabja volt, az Apáczai. A szobámban elköltött reggeli után az őszi parkba, az avart tiporva javíttattam a levonatíveket, amikor megjelenik, kissé tétován a ház felől, az én debreceni barátom, Kiss Tamás. Jó, hogy jössz, mondom, te ugye latin-görög szakos tanár vagy? Nyugtass meg, hogy a poesis birtokos esete poeseos. Tudod, hogy van ez: korrektúra közben az ember görcsöt kap, s a legbiztosabban tudott dolgokra is gyanakodni kezd. Kiss Tamás igazolta a genitivumot; aztán tétován rám nézett – (később megmondta, félték, hogy gutaütést kapok a hírre, azért jött le ő, s volt olyan tétova). „Hanem Pesten valami baj van Laci bátyám. A bécsi rádió is bement, hogy az utcákon lövöldöznek. Úgy látszik, forradalom.” – „Lőnek?” – néztem rá hitetlenül. Megbolondultak azok? Amit Pesten tapasztaltam, bármily lázas és hihetetlen volt, még mindig olyan messze volt attól, amit az esetlen tanár kibökött, hogy hirteleniben nem is tudtam összekapcsolni, s mint valami vak-hír, képtelenség meredt rám, amelyet mi, az események láncolatától elszakadt szigligetiek fel sem foghatunk. Amikor a berlini felkelésről hallottunk: főként az emberek elszántságát bámultam, hogy a tankoknak – a mai hatalom pissenését sem tűrő eszközeinek – neki menjenek; Magyarországon ilyesmi nem fordulhatna elő, – mondtuk még a pozsnai események után is. Nem, mert a magyarok kevesebbet szenvedtek, hanem mert gyávábbnak, vagy ha úgy tetszik – megfontoltabbnak – tartottam őket. S most mégis csak neki mentek a falnak. Ez elképesztő volt és szívet fagyasztó! S hogy függ ez össze azzal, amit a Galilei felvonásközébe mondtam: hogy a darab ötször sem fog menni. A lengyel események, mint a vasárnapi újságokból kiderült: kibéküléssel végződtek ez már-már megnyugtatót a mi dolgunk felől is. S most Pesten forradalom... Az Esterházy-kastély lakói ott csüggték, mint rajzó méhek, a társalgóbeli rádión; nem csak az írók, és Soós elvtárs, a hatalmas testű gondnok – de az izgága háziszolga, sőt talán a kertész is. A képtelen az ő beszédükből s a friss külföldi hírekből aztán lassan valószínű vonásokat öltött: a 23-i felvonulás, a Bem szobor s az Országház előtti jelenetek, a Gerő-beszéd, a rádió megrohanása a szigligeti csöndbe is beköltöztek. A beszélgetők iparkodtak egy véleményen lenni s ugyanazt a félig aggódó, félig reménykedő modort használni; de amely alatt érezni lehetett az eltérő érdeket. A sportújságírók voltak a legnagyobb Nagy Imre pártiak; ki mert valóban ült, ki mert még innen Szigligetről is tanácsosnak érezte együtt üvölni a farkasokkal. Földeákon, bár ő is hibáztatta Gerőt, érzett a szorongás: ő nem is tagadja mondta négyszemközt – hogy ő meg a felesége is

politizáló emberek. A gondnok, amíg el nem tűnt, többnyire hallgatott s csendesen figyelt. A háziszolga – aki tizenöt éve kitűnő nyilas lett volna: csupa láng volt – személyes sérelmei s indulatai kapcsolatba kerültek a pesti forradalommal s alig tudta visszatartani magát, hogy a kibontakozó eseményekbe legalább vad szavakban bele ne nyargaljon. Mi Kiss Tamással alkottunk egy pártot – a többiek felé a személyes aggodalmainkból csináltunk paravánt: nem érte-e baj a családkat: az egyik vőm s két lányom egyetemi ember – a másik kettő a legkényesebb üzemekben – Csepelen s a Traktorgyárban dolgozik. Magunk közt azonban a nemzetet féltettük. Az, hogy Berlinre s Poznanra is rálicitáltunk, tetszett volna. Mégis úgy van, ahogy mondani szoktam: a szocializmus megnövelte a nemzet erejét, a felkelés, elkeseredés ereje is ezt bizonyítja – a Horthy-éra alatt egy ilyen viharos reakció elképzelhetetlen lett volna. Másrészt nem láttuk, mi lesz ennek a vége. Mibe vitték bele a pesti Petőfi-körösök az országot, épp most, amikor a sztálini jégtömbök oly biztatóan olvadoztak.

A harmadik nap – amikor már a vonatok sem jártak többé – Ellának sikerült valahogy az alkotóházat felhívni. Mind együtt vannak – nincs senkinek baja; ő le akart jönni utánam, de nem merete otthagyni a gyerekeket. Olyan furcsa volt, ahogy a közbeeső zűrzavaron át leért hozzánk a hangja, – amely hangban még az elmosódottságán is átütött a pesti események miatti lelkesedés. – Gyönyörű volt – mondta ő, akit a politika mindig közönyösen hagyott. Illúziói persze nincsenek – tette hozzá, – a város orosz tankokkal van körülfogva. Ez a telefon azonban már csodás kivétel volt; – a Pest és a vidék már csak a rádió útján érintkeztek. Pesten ragadt férjek és fiak a rádió éterén át nyugtatták meg a családjukat. S ezek az Ipari vásár körülményeire emlékeztető leadások a hétköznap indáival fonták be, mindjárt az első naptól a fontos proklamációkat – Nagy Imrét, Tamási Áronét, – amelyek egyre inkább egy fegyverre kelt várost rajzoltak fel élénk. Minékünk azonban Pest helyett most már egyre inkább a helyi fejleményekkel kellett foglalkoznunk. Szerda estével Szigligeten is megállt a munka, – annál több bor folyt a présházakban. Csütörtökön este egy becsipett ember, tán erdőőr, jött be az alkotóházba – de ezt a sportújságírók még könnyen leszerelték: ő is hallott arról, hogy az írók a dolgok mozgatói; aminthogy a hasadás, mely az alkotóház helyi és az írók országos szerepe közt támadt: általában némi üdvös bizonytalanságot teremtett körülöttünk ezekben a napokban. Este felé már egy erőszakosabb s italsabb csoport nyomult a társalgóba, amely Soós elvtársat követelte a vendégeken. Soós elvtárs akkor már lenn bujdosott a parkban – s a követek, akik a párttagok névsorát akarták megszerezni a nem éppen népszerű titkártól, nagy rábeszélések után elvonultak. Reggel hallottuk meg, hogy az éjszaka ripityára zúzták a szemben levő tanácsházat; – az írógépet, amelyen az idézések készültek, betűkig szétszedték – a padlón bokáig lehetett gázolni az adóívekben és anyakönyvekben. Egy embert megsúrtak, a halálra keresett elnöknő már korábban elmenekült.

Ezzel a mi helyzetünk is kezdett aggasztóvá válni. Itt voltunk, egy marék ember, elvágva a világtól – egy ellenséges érzésű faluban, amelyben főleg présház-feltörő csoportok találgatják, hogy az országos eseményeket hogy kéne kihasznál-

niuk. A leírások jutottak eszembe, amelyeket a Horea lázadást túlélő magyarok adtak az ide-oda vándorló, udvarházaikat ellenségesen méregető csoportokról. A szigligetieknek nem sokkal lehetett jobb véleményük rólunk, mint a mócoknak a gazdáikról – úgyhogy a tanácsház után a kastély megrohanása nem is olyan nagy fokozódását kívánta meg a forradalmi indulatnak. – Ekkor szálltak ki hozzánk a tapolcaiak, s egy-két deák, köztük egy eleven, francia gaminre emlékeztető orvos, akit a többiek „doktornak” hívtak. A munkások közt volt egy szigligeti, igen jóképű s értelmes ember – neki adatott a feladat, hogy Szigligetet a forradalomba bekapcsolja. A kastély és a tanácsháza közti téren tartották a gyűlést; egy csomó asszony, munkából hazaszaladt ember gyűlt össze – különösen jól emlékszem egy alakra, akinek a lógó inge, gatyája után a mezőről kellett hazajönnie – italos állapota azonban a pincére vallott. A munkás kiállt a tanácsház ablakába, s onnét jelentette be a tapolcai tanács megalakulását. A nép kívánságai most már teljesülni fognak, de ahhoz rend kell – hogy olyan rombolás, mint az éjszakai elő ne forduljon. A rendbiztosításért egy tíz tagú forradalmi tanácsot kell alakítani. Nem kell tanács mondta a lógó ingű, akinek már a szóból is elege volt. Hát bizottságot – javította ki mosolyogva a szónok. Az elnöknőt kerítsék elő – vette komolyan a maga esze szerint a forradalmat. De a józanabbak lehurrogták. A doktor pedig, aki a következő szónok volt támadásba ment át: ő már tudott egy fiatal párról is, amely nem esküdött meg ma, mert garázda emberek az éjjel széjjeltépték az anyakönyvet. Annak pedig, aki nem akarja, hogy az elnök visszajöjjön, s mint tisztviselő a tanács felügyelete alatt rendbe szedje a szétdúlt írásokat, azt ajánlotta, jöjjön ő ide, s csináljon rendet köztük. Ez riasztó érv volt: s a választás már teljes rendben ment végbe. A sportújságírók noszogattak, hogy az alkotóház részéről is szólnia kellene valakinek. Én nekem azonban nem volt kedvem az ablakba kiállni s lógó ingűhöz beszélni. Végül is Földeák szólt, elég jó népgyűlési gyakorlattal, a bűnökről s az orvoslásról. Kiss Tamást csak egy vers elmondására lehetett rávenni: Petőfi versét, a „Tizenkilencedik század költői” mondta bele izgalomtól sápadtan a szigligetiek legteljesebb közönyébe.

Az autó elment s mi egy kicsit nyugodtabban néztünk az új éjszaka elé. A forradalmi tanács egész éjszaka fönnt ült – a kivilágított tanácsházban „zsugáztak” – szemmel láthatólag csak rendőri szerepkört tulajdonítottak maguknak. Ennek ellenére feltörték egy préházat s lenn a strandon felgyújtották az alkotóház kabinjait. A strand s a munkaidőben ott heverésző „hizlaldaiak” nyilván nyomot hagytak a szigligetiek érzelmeiben.

A következő – a szombati – volt a kritikus este. A bizottság is felkészült rá: ötven tagú rendőrséget szervezett, amely fölváltva, csoportokban cirkálta falut és határt. Én fölvettem: nem volna-e jó eltűnnünk innét s a vállalat autóján az egész társaság egy jó óra alatt átköltözhetne a mi sajkodi házukba. De a sportújságírók elutasították az ötletet, – az még feltűnőbb, annyi ember egy magányos házukban. Az ide-oda száguldást, beszédet, fontoskodást, lelkesedést sokkal jobb védekezésnek tartották az elvonulásnál. S igazuk lett. – A vasárnapra virradó éjjel minden incidens nélkül múlt el – sőt Soós elvtárs is elfoglalhatta a helyét az

irodában. Én nekem azonban már nem volt maradásom, s amikor hétfőn a tapolcai munkás s községközi gépelő a vállalat autóján elindult, hogy a Füredre menekült elnököt a visszatérésre s az iratok rendbe szedésére rábeszélje, én is fölkeredeztem az autójukra.

Az úton nem történt semmi: a Balaton parti községekben sem oroszokkal, sem felkelőkkel nem volt találkozásunk. Én út közben jobbra a tapolcai munkást figyeltem, hogy milyen szépen foglalkozik a mellette ülő tisztviselőlánnyal. Most egész más oldaláról láttam őt, mint előzőleg a tanácsházán: nyugodt, férfias, bizalom támasztó volt. Később sokszor eszembe jutott ő is, meg az ügyesen debattáló „doktor” is – mi lett belőlük, milyen táborok vagy külföldi iskola lett a további iskolájuk?

Sajkodon az egész telepet a rádiónk előtt találtam. A vőm vett a nyárra egy kis táskagépet, a nagy események jogán azt hozták el tőlünk s fogták vele a híreket. Ilyenkor már csak három-négy házaspár húzódott meg a hajdani „méltóságos” soron: hajótört emberek, akiknek menedékké vált a hajdani nyaraló. Az egyikük, Fejér megye legfiatalabb alispánja s nemrég elbocsátott idegenvezető, a másik, volt gyógyszer nagykereskedő, aki most itt őszibarackost s méhet nevelt s telekkel csiszolta üzleti szellemét, a harmadik, ahogy maga gúnyolta, „Horthy-tábornok”, – voltaképp képzett műszaki tiszt, akinek legfőbb vágya az volt, hogy a térképészeti intézetet vezesse s most emlékdobozokat rakott ki kecskekörömmel, egy szalontulajdonos s felesége, akinek friss alakját s ősz fejét majd itt, majd ott látta az ember, amint a nyulainak lucernát gyűjt – vagy csak az embereket kerüli még itten is. Majd minden családnak volt külön gondja is: az alispánt fönnérte a kórházban a forradalom – s felesége, egy rendkívül művelt és vallásos asszony – a nap nagy részében az ő érdekében ostromolta az Istent; a gyógyszer nagykereskedő a fiaért aggódott, aki, mint jól sejtette, még az oroszok visszajövetele előtt disszidált is; a molnár férfi Győrben, a dunántúli események fő gócéban maradt, ahonnan most egy harcias új rádió küldte a híreket. A rádió mellett ők is óvatosak voltak, – többnyire a személyes aggodalmaikról beszéltek, – de azért persze ott volt bennük a remény, – hogy abból, amit elvesztettek, valami visszajön – vagy legalább a nyugdíj lesz hozzájuk illő, – s ahhoz sem kellett volna sok, hogy fölöttem a szovjet fordításaim miatt hangosan is pálcát törjenek. A kiállt szenvedések azonban torkukba ragasztották a szót; a vezna tábornok lement ugyan körülnézni a faluba (ahol állítólag a nép fegyverben várta, hogy Pest ellen vonuljon s egy bolond grófné járta a községeket) de a felesége lelkére kötötte, hogy ne szóljon fölöslegesen. Amikor később azt olvastam, hogy Horthy-tisztek, nagykereskedők keverték az eseményeket, – mindig az én öregeimre gondoltam: előbb lefújták azokat, mint ők odaértek volna.

Az a nap különben, amit Sajkodon töltöttem: elég világosságot hozó volt. A dolog legjobb kimenetének én az első pillanattól azt tartottam, – bár ebben sem bíztam túlságosan – ha ott állunk meg, ahol a lengyelek – s Nagy Imre olyanféle megállapodást köt az oroszokkal mint Gomulka. A rádió azonban

mást jósolt. A legnagyobb baj az volt, hogy Pest el volt vágva a vidéktől az orosz tankgyűri jóvoltából – s Győr, Pécs, Miskolc környéke külön köztársaságokká váltak, amelyek egymással versenyeztek a minél hangzatosabb pontok összeállításában. Ez a pontszerkesztés valóságos mániává lett az országban: minden főiskola, bányásztröszt, megyei tanács megszerkesztette a maga pontjait – s mint valami gépfegyverrel lőtte vele a kormányt. A külföldi rádiók pedig ahelyett, hogy józanságra intették volna a megsemmisülés szélén ugráló nemzetet, egy kis hökkent elámulás után uszítani kezdtek. Az angol rádióban az első vagy második nap még hallottam egy józan szót, tán épp Cs. Szabó fogalmazásában, de aztán ők is rákapcsoltak – a nyugatiak nyilván azt remélték, hogy az összemelés átragad más országokra is: mennyi repülőgépet, torpedórombolót takarít meg ez a hősi (értsd eszeveszett) nép, ha parittyájával az életükre tört Góliátot földre dönti. A maguk eszére utalt emberek hittek az uszításnak; Nagy Imrének, akivel még Budapesten is a maguk eszét követő felkelő csoportok néztek farkasszemet, aligha sikerülhetett a tejként kifutó eszméket a kommunista föld alá visszafogni.

Ez a nap azonban több váratlan eseményt hozott, amelyek mintha rácáfoltak volna az én sötéten látásomra. A szovjet csapatok a Kilián laktanya körüli harcok után kivonultak Budapestről – s a kormány a több párt rendszer visszaállításával megfékezhetette a pontcsináló vidéki kormányokat. Mintha az értelmes emberek eszmei téren is kezdtek volna szembe szállni az „anarchiával”; épp a győri rádióból, amely az előző napokban oly aggasztó hangokat hallatott, egy interjút fogtunk el: egy győri vezető felelt a nyugatról beözönlő újságírók kérdéseire. Ha egy napot gondolkoztam volna, akkor sem tudtam volna okosabb válaszokat adni, – mondtam az interjút hallva – melyekhez az utánunk jövő nemzedék egy tagja rajzolta meg az új, felszabaduló, de továbbra is szocialista országot. Az interjúmondó Szigethy Attila volt. A nap legnagyobb eseménye azonban a Tassz Iroda közleménye volt: a szovjet kormány mérlegeli, hogy csapatait Kelet Európából kivonja. Ez a nyilatkozat – tapasztalataim és logikám számára – majdnem olyan képtelenség volt, mint maga a fölkelés. De annyit aggódtam ez alatt a hét alatt, – oly jó volt elhinni, hogy bennem, alkati pesszimizmusomban van a tévedés, – s tán tudnak valamit, ami miatt a szovjet kormány bölcsebbnek tartja a békés elintézését (tán a hadsereg állapota – már hírek jöttek átállt vagy a felkelőkkel rokon-szenvező csoportokról), hogy átengedtem magam a megkönnyebbedésnek, majd a fölbugyborékoló örömnök. Míg a hideg házban, a takarót magamra csavarva éberem hanykolódtam át az éjszakát: én is átestem azon a rohamon, amelyen ezekben a napokban annyi magyar ember: hogy a vágy lehetőségként erőszakolta rá az ítélő erőmre káprázatát.

De az öröm sarkában ott volt rögtön a felelősség. Nem lehetett kétségem iránta, hogy ha a magyarság politikailag csakugyan a maga lábára áll: egy ideig legalább, nekem is lehet szavam és közönségem. Mielőtt Sajkodra kijöttem, én is bekukkantottam az elnöknő haza toloncolóival Füredre: hátha hallok valamit a családomról. Az, ahogy fogadtak, – épp az ellenkezője volt annak, ami 45 feb-

ruárjában a XII. kerületi elöljáróságon csapott meg – most a szállodaigazgató rögtön szobát akart nyittatni számomra. A legjobban azonban a sofőrünkön éreztem meg a változást. Idáig, a vonakodás miatt, mellyel a kedélye hullámzásait követtem, láthatóan gyanakodott rám; most, amíg az elnöknőt keresték, nyilván hallott felőlem valamit; a láz, hogy itt vagyok s az ő kocsján jöttem, rá is ráragadt – amíg Sajkodra kivitt, már Laci bácsi voltam neki s úgy bánt velem, mintha egy kocsmában ittuk volna a kortesbort. Ilyesformán lenne ez Pesten is. De bele vihetem-e magam, ahogy egyesek várják tán – abba, ami most odafenn folyik. Én tudtam a legjobban, mennyi megterhelés, önfegyelem eredménye volt az, hogy három év után végre megint dolgozni tudtam, mennyit csalódtam, míg Sajkodon egy olyan véglegesnek hitt menhelyet találtam, mint a lányoméék házikója. Kívánhatja-e valaki – hacsak nem ellenségem – hogy ezt most ott hagyjam: a távol tartott ingereket záporban bocsássam védtelen idegrendszeremre? Hisz, ha csak a halál várt volna rám – de a szélütés, bénaság, elhülyülés... Az okosság is azt parancsolta volna, hogy itt várjak ki egy-két hetet legalább, – amíg eldől, hogy új helyzet megszilárdul-e. Másrészt: lehet-e itt lapítanom, amikor most dől el, – néhány nap alatt talán, hogy a fölkelte nép hogy tud bänni váratlan szabadságával. Én tudtam legjobban: milyen kevés történeti tájékozódás, helyzetfelmérő erő van itt, még a legjobb elmékben is. S mi van – mi lehet a legsötétebbekben. Különösen két dolog volt félős azután, amit tapasztaltam. Hány olyan világtól elszakadt zúg támadt e hét alatt, mint a mi Szigligetünk, – mi lobbant fel az én tapolcai munkásom higgadsága helyén, s hány helyről nem tudott idejében ellillanni az elnöknő. Ha a bosszúvágnak ezek a prérítúzei összefolynak... Különösen súlyos következmény lett volna, ha a megtorlás a pogrom színét ölti. A nép nem igen tudott biztos határvonalat húzni, hogy szenvedéseiből mennyi írandó a szocialista elvek s mennyi a végrehajtók iránti ellenszenv rovására. Aztán: hány tettekész Sajkod várja országszerte a fejleményeket – s próbálná a régit igazolni, sőt uralomra juttatni az új világban. Én nekem ez a fölkelés is azt bizonyította, amit az utolsó idők föllendülése is: hogy a magyarság, bár sokat szenvedett, megerősödött, életre kapott az elmúlt esztendőkből: az ifjúság megtanulta, milyennek kéne a szocializmusnak lenni, amint az ipari tanulók is partizánregények kútjainál töltötték meg a benzines üveget. Hogy mi lesz ebből a fölkelésből, az a világpolitikától függ, – de hogy mi merre indulunk el, milyen vágy, szándék, ideál bontakozik ki a „váratlan nemzetrobbanásból” az mitőlünk függ, – tőlem is.

Jó alvó vagyok – de ezen az éjszakán nem igen hunytam le a fejemben lévő kínzó világosságtól (mely olyan volt mint a kínzókamráké) a szemem. Vívódásomnak a sportújságírók vetettek véget; az új hírek hatására neki vágta a pesti útnak, – Kiss Tamás is velük jött, s amikor a kápolnától begázoló különítményüket megláttam: már tudtam, hogy nincs határozni valóm – mennem kell. – A derék újságírók megfelelő igazolványokkal is fölszerelték maguk (a szigligeti és tapolcai tanácstól) – s az autókra (most már két autójuk volt) nagy Sajtó feliratú táblákat raktak ki, ők már a forradalom zsurnalisztái voltak. Az igazolványainkat csak Almádi táján nézte meg néhány karszalagos honvéd – parasztfiú, akik az újabb híreket faggatták tőlünk; – s Fehérváron túl jött szembe velünk

egy orosz tankoszlop: a katonák ránk fordított puskával s kissé megviselt arccal néztek minket, amíg elmentek mellettünk, – de egy hang sem esett közben. A nagy igazoltatáson Kamaraerdőn túl estünk át – ott előttünk több feliratos teherautó torlódott össze a sorompónál: élelmiszert hoztak a körülfűrés alatt készleteiből kikopott fővárosnak. Villamos nem járt – de mindenki az utcán volt: még a külvárosi utcákon is szinte hullámozott az ember. Forradalmi mámort, lelkesedést nem láttunk sehol, – inkább valami elszántság, vagy ünnepélyesség volt az arcon.

Ella meglepetve látta, hogy már itthon vagyok; csak néhány órája indult el értem az autó. Tamási már többször keresett rajta: „Lacinak ilyen időben itthon kéne lennie” – s épp az nap, amikor én feljöttem, autót küldtek értem Szigligetre. Elsősorban az ő lelkiállapotán mérhettem le, milyen kivételes dolog volt, ami Pesten történt. Amikor azon a kedden az egyetemisták menete elindult, ő egy belvárosi eszpresszóban ült Benedek Andrással. A Galilei túl hosszú volt; a nézők nem érték el a helyérdekűjüket s Benedek nem akart engem háborgatni a rövidítés miatt. Az előttük összeverődő menet eleinte olyan volt, mint a hivatalos vonulásoknál lenni szokott; karszalagos rendezők terelték az embereket; ő ismerősöket fedezett fel benne – Juditot és a barátait – s azért szegődött hozzájuk. A Kossuth Lajos utcánál volt egy kis fennakadás: szét akarták oszlatni őket, – de aztán mégis továbbmentek, egyre több olyan lézengő atomot rántva folyamukba, mint ő is volt az előbb. Őt soha még csak meg sem érintette a politika szele; a család és az ismerősök: ez volt a világa s kedélye ebben a folyton dagadó s forrósodó tömegben tanulta meg: mi az, egy ezerkarú test részének lenni – s egy nagy közös érzést himbálni fáradtságot és éhséget nem feledő lábain. Ott volt mindenütt: a Bem szobornál, az Országház előtt, csak a Rádiónál nem: s még mindig ennek a nagy élménynek a hatása alatt állt, az azóta eltelt hétben is ezt igyekezett melegen tartani. S úgy látszik, nem csak ő volt így, hanem az egész kétmillió város; az emberek, a beszámolókat szerint, feltűnően jók lettek, a nyers pestiek a sorba állásnál udvariasan előre bocsátották egymást s büszkén emlegették, hogy a kirakatba kitett pénzgyűjtő urnákban őrizetlenül heverték éjjel is a tízforintosok. Mintha százezer és százezer felnőtt gyerek fogadta volna meg, hogy eztán jó lesz, – csak azt hagyják meg neki, amit azon a kedden kivívott, megpillantott. Az érkezésem hírére odagyűlt család egyre több epizódját hordta össze ennek a valószínűtlen nagylelkűségnek, majd hősiességnek, önfeláldozásnak. Ezek közt volt a Kálvin téri fiatal lány esete is: akinek gépfegyverére konyuló fejét – bár sajtóhibával – első cikkem végén is megörökítettem.

Az – hogy én mivel kapcsolódhatok bele ebbe az érzésbe, nem volt előttem kétséges. Nem kellett Babits versére gondolnom, hogy a magasba kattogó gépfegyver s a gondolataim követő írógép közt a hasonlatosságot felfedezem. Ha fiatalok nem szánják az életüket odaadni, – úgy ahogy ők a legcélszerűbbnek tartják, – mért ne kockáztassam én, a „hullajelölt” – életem maradványát azzal, hogy írom, – amíg erőmből futja – azt, amit ebben a helyzetben fontosnak tartok. Az elmúlt éjszaka után fontosnak éreztem, hogy a gondolataimat olvasható betűvé változ-

tassam – még aznap este hozzá fogtam a cikkíráshoz (hisz az elmúlt éjszaka óta fejbem már állandóan fogalmaztam is).

Másnap délelőtt Illyés keresett fel. A pártok szervezése megindult; ők is föltámasztják a parasztpártot: Petőfi Párt lett a neve s Farkas Ferenc, az én szentendrei gazdám a főtitkára. Egy percre indulatossá vált köztünk a hang. Én a parlamentarizmust Nyugat szerencsétlenségének tartottam – a 44-es pártok s a hamis cégerrel dolgozó Parasztpárt elsősorban – a becsületüket eljátszották, Petőfi neve túl szép a politikai becsvágy cégerének. (...) Illyés önuralma most is győzött, s én is visszatértem a magaméhoz. Én a párt életében s az Írószövetség dolgában nem veszek részt; a nevemért adjanak helyet, ahol a cikkeim megjelenhetnek. Ez olyan alku volt, amelynek a párt is örülhetett: megszabadult tőlem s megkapta az írásaimat. Gyula (...) Erdei s Szabó Pál eljárását hibáztatta, akik saját szakállukra megindították a párt régi lapját, a Szabad Szót. Neki kellett megmagyaráznia, hogy kompromittálják nevükkel az ügyet. (...) Nyilván igaza volt: mint Budapest utcáin egyetemi hallgatóknak Illyés miniszterségét követelő kara bizonyította. (...) Amikor néhány nap múlva, a Zsarnokságról szóló versét beolvasták: – én magam is fölhívtam őt s szívből gratuláltam.

Az első írásom azonban mégsem a parasztpárt lapjában jelent meg, hanem az Irodalmi Újságban – amelynek az ünnepi száma már készen állt s most tőlem is kértek valamit bele. Ezt a cikket: Emelkedő nemzet – én nyitánynak szántam egy hosszú cikksorozat elé, amely folyik, amíg a forradalom; vagy (ami még valószínűbbnek látszott) az én kidúlésemig. Tizenhárom év alatt épp elég anyag gyűlt fel – a számba tett dugó mögött. Ott is kezdtem, ahol akkor abba hagytam: a második szárszói konferencia tételeinél. A cikk címe – Emelkedő nemzet – úgy hiszem, találóan fejezte ki a reményt, vagy illúziót, amelyet ezekben a napokban még a pesszimista is bizonyítva látott. A magyarság utolsó nyolcvan éves fejlődését kétféleképpen lehetett látni – egyfelől pusztulás volt, a magyar elem fokozatos visszaszorulása nagyobb, majd csonka országában, másrészt emelkedés: a nyolcvanas évek null pontja után: új magyar szellemi értékek magasba gyűrődése. A kettőt, persze, együtt is lehetett látni: hisz az agónia néha nagy lelki erőfeszítésre készítet – de az a váratlan fizikai kondíció, amellyel a magyarság a Rákosi-korszak sötétjéből kiemelkedett s maga ez a veszélyes, de tiszteletet gerjesztő reakció is azzal biztatott, hogy a szocializmus elvei, rosszul alkalmazva is, az életerőnek kedveztek ebben a kétirányú, reményt s aggodalmat képező folyamatban. A cikknek hibája, hogy sok célzás volt – főleg az elején – amelyet csak a mi régi mozgalmaink ismerői érthettek igazán – s azt, amit a nemzet e tizenöt év alatt nyert (II. József korának analógiáját egy későbbi, külön cikkre hagyva) igen summásan intézte el. A cikk olvasóit azonban nem az első rész homálya s hézaga érdekelte, hanem az én két félelmem, amiről a vége felé volt szó: a bosszú és a restauráció veszélyei. A cikket, minthogy a mi telefonunk rossz volt, az alattunk lakó, azóta Palesztinába vándorolt orvos család telefonjába olvastam be, s az ő meglepetésükön láttam, hogy a számukra nagyon jókor jött, s a híremmel nem is egészen egyező szövegnek lettek akaratlan kihallgatói. De igen nagy örömet

okozott a cikk az Irodalmi Újságnál is. Akkor már elkezdődtek Pesten az első ávós-kergetések, hasonló híreket kaphattak vidékről is, s úgy voltak egy kicsit, mint a bűvészinas, – nem tudták, – nem fordul-e pogrom formájában ellenük végül, amit felidéztek. Az írásomat a lap élére tették s amikor Tóbiás Áron, aki most a Rádiónál intézősködött, friss cikkemet beolvastatta, Hatvany Lajos csöngetett fel elsőül – aki közel harminc éve a fordított sárga foltot először varrta a mellemre.

Még aznap elkészült a második cikk – az induló Új Magyarország vezércikke, amelyet csütörtök délelőtt, az értem küldött autón vittem át a Dorottya utcai párt-helyiségbe. Igen jellemzőnek találtam, hogy ki jött elém az autóval – egy szabályos, gyógyintézeteket megjárta elmebeteg, a lányaim derék tanítónőjének a veje, akit 44 őszén, a bujdosásaimban ismertem meg. A skizophreniája újabban úgy látszik vallásos színt öltött, mert az úton azzal szórakoztatott, hogy a forradalom azért győzött vértelen, mert a Boldogasszony vigyázott a fiainkra. De a párthelyiségben uralkodó elevenség is emlékeztetett kicsit az ő nagy időkre beállított zaklatottságához. Az utcában még egy párthelyiség volt, a Kisgazda párté, s a hosszú sorban fénylő autók egy ismerősöm szavait dobták fel, aki szerint egyes gyáriak azzal fenyegetőztek, hogy majd ők is benéznek azokba a párthelyiségekbe, csak sokat száguldozzanak az autóikon. A Petőfi párt tájéka, persze, most is igénytelenebb volt; de azért Farkas Feri szobájából is ki-bejöttek a felsrófolt idegzetű emberek, akiken a rég nélkülözött politikai élet izgalma tündökölt. Volt valami „nagyidai” ebben a lelkesült nyüzsgésben. Az én cikkemet, mint a lap első cikkét, Bibóval néztük át. Ő volt persze a legműveltebb, s emberileg messze a legkülönb a föltámadt politikus hadban. De én tán épp rajta láttam leginkább a mondhatnám eufóriás hatást, amit a történelem levegője tesz, akármilyen veszély csírája is van benne, – a homo politicus-ra. Az utolsó években sokszor voltunk együtt társaságban: a sok munka úgy kifárasztotta, hogy miután némi aprósüteményt megevett, rendszeren belealudt a társalgásba. Most azonban a mozgása is más volt; érzett rajta, hogy megjött a nagy, egyszeri alkalom, melyre testi és erkölcsi erejét tartogatta – ha a meglepetéseket, melyekkel később szolgált, nem is tudtam akkor feltételezni benne. Cikkem: Pártok és egység – voltaképp az ellen szólt, amit itt magam körül láttam: a 44-es pártok s általában a parlamentizmus feltámadása ellen. Ha már vannak pártok, legalább egy dologban kötelezzék el magukat, hogy a szocializmus vívmányaihoz nem nyúlnak hozzá. Bibó a cikket elfogadta, csak a 44-es pártok bírálatát nyirbáltuk meg (amitől a cikk jobb s tömörebb lett) – s a szocializmus szón akadt fenn egy percre. (Ő, a nálam fiatalabb gondolkodó, nyilván már lejártnak érezte.)

Amire mi a cikket átnéztük, az Írószövetség gyűléséről is megérkeztek a Petőfi párti írók: Illyés, Veres, Féja, Szabó Pál s az újonnan beválasztott Keresztury. Ahogy bevonultak, főleg a Veres Péter sápadtsága tűnt fel: bánthatta, amit az utolsó napokban megélt. Én nekem Békés, – az ő ottani, esti látogatása jutott eszembe s egy szokatlan tudatalatti impulzusnak engedve: magamat is meglepő módon megcsókoltam.

A „Pártok és egység” – amely az első Új Magyarország szám élén jelent meg, sokkal jelentősebb cikk, mint az Irodalmi Újságé – s azokra, akikhez eljutott, mélyebb hatást is tett. Többen felhívtak, a Szakszervezetek újságja közölte, Farkas Ferenc lényegében azonos deklarációt olvasott be a rádióba: úgyhogy egyáltalán nem volt lehetetlen, hogy a négy régi párt – még a Kis Sándor és Kovács Béla vezette Kisgazda is – aláír egy ilyesféle szocialista alapokmányt – amelyre a szocialista intézmények megvédésében előbb-utóbb szükség is lehetett. Annál furcsább, hogy később – főként külföldön – mindig csak a másik cikket idézték, emlegették – (azért-e mert a lap kisebb példányszámban jelent meg) – holott a történetekhez ebből lehetett volna a legjobb apológiát kieszedni.

Mialatt azonban ezek a cikkek megjelentek, a helyzet újra romlott s a hét eleji bizakodás már csak mint illúzionizmus loboghatott az emberekben tovább. Mint hivatalosan is jelentették – egyre új szovjet csapatok özönlöttek az országba: az a néhány napi harcszünet nyilván csak a megfertőzött, lakósággal rokonszenvező csapatok fölváltására szolgált s egy kiadósabb rohamot készített elő. Még ijesztőbben hatott – reám legalább – az angolok és franciák egyiptomi kalandja. Azóta három év telt el s ma sem tudom megállapítani: ennek az átlátszó manővernek az ostobasága vagy aljassága volt-e a nagyobb. Ők nyilván azt gondolták: addig kell a maguk gyarmati ügyét megvédeniük, amíg az oroszok velünk vannak elfoglalva, csendes ajánlat is lappangott benne: mi Szezeit, ti a magyarokat. Ezzel nemcsak azt a cinizmust leplezték le, amely rádióik uszítása mögött ült – de példájukkal menlevelet is adtak a magyar felkelés eltiprására.

E híreket én, persze, nem egyszerre, hanem óránkénti adagokban, sűrű telefon csöngetések közt kaptam – olyan remény-fölfújta jelenségekkel váltakozva, mint a kínaiaknak a nagynemzetek sovinizmusát elítélő nyilatkozata. De ezekre az egyre mélyebb és sötétebb hullámokra sem tudtam mással felelni, mint írásokkal, – a feleségem olyan jelenetre is emlékszik, hogy amikor nem volt épp lap, amely a cikkem fölvette, kétségbe esett szemrehányásban törtem ki: mért nem gondoskodnak e kritikus napokban utolsó üzeneteim elhelyezéséről. Tóbiás Áron ajánlotta be telefonon egy barátját, aki az abban a pillanatban az előttem ismeretlen Igazság lap szerkesztője volt. Ez vitte el harmadik megjelent cikkemet, amely az írók szerepéről szólt (tagadtam, hogy olyan nagy szerepük lett volna a véletlenek és vigyázatlanságok összejátszásából eredő nemzetrobbanásban, mint maguk is hiszik) s vasárnap reggel, amikor megjelent oly kísértetiesen hatott. Én sérelmeim ellenére mindig csillapítani igyekeztem a háborgókat, de ha megtörtént a baj – s a nép a harcot választja – szívesen temetkezem vele egy város romjai alá. Egy másik írásom, amely már nem jelenhetett meg, a Magyar Nemzet vitte el, nem is tudom, már ki – egy Gellért Endréhez intézett levél volt. Bessenyei panaszkodott a Galilei vacsoráján, hogy akármennyit robotol egy színész – a színháznál 3000-nél nem kereshet többet – ezért kell mellékkereset után néznie. Ez szöveget ütött a fejembe – mért nincs a színésznek is tantemje, úgy mint az íróknak, akkor érdeke is kötné a darab sikeréhez. A levélben följajánltam, hogy az írói tantem egy része legyen a szí-

nészeké; 25 előadásig 2%, az ötvenedikig 5%, azontúl 8%. Bizonyítani próbáltam azt is, hogy a közös írói s színészi részesedést 20%-ra emeljék, a színház még arra sem fizet rá.

Az e fajta bérezést különben nem tekintettem elszigetelt, színházi intézkedésnek, hanem modellnek, amelyet minden téren követni kell: a munkás is így lesz egyben dolgozóvá s vállalkozóvá. A nagy cikknek azonban, amely az új riasztó alakulással igazán szembenézett – a rám törő fáradtság miatt csak az első része készült el. A cikk címe ez lett: Tükör a világnak. A magyar felkelés az a váratlan elébük tartott tükör, – amelyben a világ mindhárom tábora megláthatja most magát. A Szovjetunió negyven éve megy előre, – csinálja munkásság nevében a forradalmat, – hogy történt, hogy munkások kelnek fel ellene. A Nyugat: amely forradalmak hosszú sorában biztosította szabadságjogait – amikor egy nép fölkel ezekért a jogokért, a maga gyarmatosító pecsenyéjét igyekszik a tűzből kikaparni. S végül a harmadik tábor, a színes világ, amelynek Gandhira kellene gondolnia – maradt-e több a nagy leckéből, mint egy kis politikai képmutatás. A cikket nem ilyen ítélet-szerűen fogalmaztam, inkább riasztás volt s kérés – hogy cáfolják meg, amit e tükör mutat; valójában azonban az a sok éves kiábrándultság talált volna benne szót, amellyel az emberiség politikai fejlődését követtem reménykedő fiatalságunk óta.

Így jött el a szombat. Az a négy nap, amit Pesten töltöttem (nem is annyira az írás, mint az örökös látogatók, hírek), engem teljesen „kikészített”. Akár mikor mértem meg a vérnyomásomat, mindig 200 fölött volt. Ma is meg vagyok győződve, hogy ha ezt még három-négy napig folytatom: beüt a katasztrófa. A városból azonban megint jobb hírek jöttek: az embervadászat megszűnt, az ávósok maguk mentek védőőrizetbe. Jóska azzal jött, hogy a közlekedés s a gyárakban a munka hétfőre megindul. A beavatkozásra nem lesz több ürügy.

Délután Illyés telefonált, beszélt Bibóval, ő jobban ért az ilyesmihez, kizártnak tartja, hogy az oroszok beavatkozzanak. Este Borsostól jött bizakodó telefon. Ott volt a parlamentben, amikor a küldöttség a fegyverszünet megkötésére az orosz főhadiszállásra indult. – Na most már, ha Bibó és Borsos ezt mondja, akkor biztos, hogy bejönnek – mondtam mosolyogva – Bibó ugyanis a legkikezdetlenebb logikával állított fel prognózisokat – amelyek biztos be is váltak volna, ha a történelem éppoly logikus, mint ő, így azonban inkább arra mutattak, hogy mi nem következik be; Borsos pedig a képtelen híreivel élő bizonyítéka volt, hogy a művészi és politizáló erő mennyire nem járnak karöltve. A gyengeségemnek és kétségbeesésemnek azonban úgy látszik mégis jól estek ezek a hírek, – mert erről a délutánról olyan emlékem is van, hogy a díványon fekszem és sírok a betegségem miatt. Olyan kor jön, amelyben ha egészséges vagyok, én is tehetek valamit: egy-két szemeszter újkor történetet adok elő az egyetemen; így azonban itt maradok e vörös ködben, amely mint egy bárkát ringatja az embert s innét hallgatom az új élet zaját. Még később egy fotelben fekszem, – a fejemen borogatás – s a vőmnnek diktálok egy rövid, elérzékenyült cikket: az újra megalakult cserkészszövetség kérte az első szám élére.

Néhány órai alvás után nagy ropogás vert fel. – A Gellért hegy irányából vörös csíkok szántottak végig az égen. A rádióhoz megyünk: Nagy Imre beszél s az Írószövetség több segélykérését halljuk más és más nyelveken. Az én első ösztönöm, hogy kijussak a házból. Az emeletünkön, a szomszéd lakásban két ávós házaspár lakott; akik igaz, már évek óta civilben jártak – egyikük a lóversenyter vezetője volt. A viszony a lehető legjobb volt köztünk: szomszédi szívességeket tettünk egymásnak, a kisfiúk passzióból is átjött látogatóba a Németh nénihez. Az első napokban, amikor Ella még nemzeti szalaggal járt, az egyikük figyelmeztette, hogy jobb lesz azt a kokárdát letenni. A nehéz szerdán, csütörtökön mi aggódtunk: nem jut-e eszébe valakinek, hogy ezek is ávósok – hogy fogjuk akkor őket megvédeni. Most arra gondoltam, hogy tán már mozgósítva is vannak, – tudják, hogy tagja vagyok az Írószövetség elnökségének, s itt szorítanak. Aggódva rohantam le a lépcsőn – Ella előttem: ha valami gyanúsát lát. A ház Gyergyó utcai kijáratánál búcsúztunk el – futó csókkal, de mégis abban a tudatban, hogy utoljára. Azokkal a rakétákkal – meg voltam győződve – egy igen nehéz, reménytelen kor virrad ránk, amelyben még akkor is értelmetlen volna az élet, ha lehetséges lenne: s nem az írók válnak azzá – amik néhány napja az ávósok voltak. Juditékhoz siettem. A Pasaréti úton emberek tanakodtak, néme-lyiknek a vállán puska is volt. Én a magamhoz vett mérget tapogattam.

Vége a nyolcadik könyvnek.